

Środki językowe służące do wyrażenia empatii w poezji Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego

SZYMON MACHOWSKI

ORCID: 0000-0002-2558-6146

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Abstract: The objective of the research presented in the article is the analysis of the methods of expressing empathy as compassion in the works by K.I. Gałczyński. Such expressions will be excerpted from his works and then analyzed in terms of their grammatical structure and function in light of the discourse analysis (cf. Bańcerowski, J. et al. 1982: 198–334). The research will eventually result in a comparison of Gałczyński's individual stylistic features to the language features typical of the era of his creativity (cf. Dubisz 2022: 12–19).

Abstrakt: Celem artykułu jest analiza twórczości K.I. Gałczyńskiego z punktów widzenia wyrażania empatii jako współczucia. Wyodrębnione wyrażenia o takim znaczeniu będą opisane ze względu na ich budowę gramatyczną wraz ich funkcją w świetle analizy dyskursu (por. Bańcerowski, J. i in 1982: 198–334). Wnioskiem końcowym będzie porównanie cech stylistycznych K.I. Gałczyńskiego z cechami językowymi epoki jego twórczości (por. Dubisz 2022: 12–19).

Key words: empathy, discourse analysis, anaphora, cataphora, personification

Słowa kluczowe: empatia, analiza dyskursu, anaphora, katafora, personifikacja

Wprowadzenie

Mottem do rozważań lingwistycznych zawartych w pracy jest sama osobowość wieszczki Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego ujęta w poniższym stwierdzeniu odnoszącym się do jego skomplikowanej drogi życiowej i konieczności wypracowania umiejętności wczuwania się w sytuację innych ludzi: „Życiowe przypadki, okoliczności, związki z ludźmi, ich krzyżowanie się i przenikanie, słowem to, co się działo, a nie było zaś znane i wzajemnie powiązane, trzeba sobie przyswoić. Sobie? Myślę o autorze/autorce biografii jako medium opowieści, ponieważ piszący/pisząca biografię musi ją też przeżyć, uformować i w formie nowego dania pokazać czytającej publiczności. Musi się więc – choćby ułamkowo, choćby częściowo ze swoim bohaterem utożsamić. A z Gałczyńskim trudno

tak postąpić, to prawie niemożliwe. Ewidencja jego losów – bo tyle nakazuje najpierw biografistyka – pasjonująca, lecz jakby papierowa. Czasy, w których żył, oddalone, ale nie na tyle, żeby dało się zignorować ich bolesny dramatyzm. Niektóre wątki wciąż niejasne – niektórych rozjaśnić się nie da (do nich zaliczam lata socrealizmu, a także lata pisania do „Prosto z mostu”). Nie da się w tym przypadku mówić o „współpracy” z prawicową gazetą, ponieważ Gałczyński nie nadawał się do żadnych zorganizowanych zespołów (a tym są czasopisma)” (Wyka 2014).

Tematyka niniejszego artykułu należy zatem do badań z zakresu semazjologii wyrażeń poetyckich oraz sprecyzowania ich funkcji w świetle analizy dyskursu (por. Bańcerowski, J. i in. 1982: 198–334) na przykładzie sformułowań empatycznych z 177 wierszy Kamila Ildefonsa Gałczyńskiego szczególnie dobitnie eksponowanych w dorobku literackim wieszczą z okresu drugiej wojny światowej. Z tego względu szczególny akcent w niniejszej pracy będzie położony na omówienie fragmentów literackiej twórczości Gałczyńskiego właśnie z tego okresu. Ponadto dodatkowym argumentem za wyborem poezji tego wieszczą jest jego unikalny styl w kontekście wyrażania empatii za pomocą środków językowych w utworach lirycznych opisujących heroizm Polaków walczących z niemieckim agresorem. W odróżnieniu szczególnie od psychologii, gdzie *empatia* definiowana jest jako „poznawcza świadomość i rozumienie emocji oraz uczuć innej osoby” (Reber, 2000: 192–193), na potrzeby rozważań wykorzystane zostanie pojęcie *empatii* w języku rozumianej jako „konwencjonalne środki językowe służące nadawcy do sygnalizowania przyjęcia perspektywy innej osoby (np. perspektywy odbiorcy)” (Falkowska, 2016a), które będą zbadane z punktu widzenia reprezentowania przez nie określonych terminów gramatycznych oraz wzajemnych intertekstualnych zależności z odniesieniem do lingwistyki tekstu. Do analiz gramatycznych posłużą następujące pojęcia:

1. *dikton* definiowany jako maksymalna jednostka morfologii (Bańcerowski, 1997a: 18), gdyż “każdy dikton jako rodzaj segmentu jest indywidualną, konkretną i niepowtarzalną jednostką. Zawsze funkcjonuje jako znak językowy, gdyż może być linearnie ciągły lub nieciągły. Ponadto, każdy dikton jest jednocześnie leksyfikatorem i semifikatorem. Spośród znaczeń, które on semifikuje, obowiązkowo muszą znajdować się te, które są istotne dla syntaktycznej kategoryzacji zdelekyskalizowanych do pewnego stopnia jednostek językowych, lub innymi słowy, już poddanych procesowi zwanemu gramatykalizacją” (Bańcerowski, 1997a: 18), którego przykładami są takie wyrazy jak *żołnierz*, *żołnierka*, *wojak* i *wojsko*,
2. *łańcuch determinacyjny* (ang. determinational chain) rozumiany jako zestaw leksów, które ze względu na zachodzące między nimi zależności determinacyjne można ustawić w kolejność (por. Bańcerowski 1980: 90), jak na przykład same wybrane tytuły wierszy Gałczyńskiego „Pieśń cherubińska” czy „Dziecko żydowskie”,

3. *anaforę*, w przypadku której „aktualny wyraz wi wskazujący jest poprzedzany przez aktualną wypowiedź zawierającą wyraz wj, z którym wyraz wi pozostaje w relacji kosygnifikacji” (Bańcerowski i in. 1982: 328), co oznacza, że obydwa wyrazy lub segmenty językowe wi i wj muszą mieć co najmniej jedno wspólne significatum (por. Bańcerowski i in. 1982: 119), czego przykładem jest para wyrazów połączonych także relacją koreferencji (*Jan, go*) w tekście *Jan wróci jutro z delegacji. Wtedy zobaczę go*.
4. *kataforę*, w przypadku której aktualny wyraz wi wskazujący następuje po aktualnej wypowiedzi zawierającej wyraz wj, z którym wyraz wi pozostaje w relacji kosygnifikacji (por. Bańcerowski i in., 1982: 328), co egzemplifikuje para wyrazów (*tam, w-dole*) w tekście „*Tam nie wolno podchodzić. W dole leży niewypał*” (Bańcerowski i in. 1982: 328).

W sukurs wyżej zaprezentowanym pojęciom anafory i katafory idzie stwierdzenie, że do anaforyzacji „stosuje się dwa rodzaje środków językowych: środki leksykalne i gramatyczne. Do pierwszej grupy należą wyrażenia, które przejmują część treści swych poprzedników, a po resztę odsyłają do nich” (Polański, 1999: 43), a „do drugiej należą zaimki (w szerokim rozumieniu tego terminu) stanowiące specjalne środki wytworzone przez język do zastępowania innych wyrażeń” (Polański, 1999: 43). Z kolei cechami typowymi katafory jest użycie pustych zaimków w podmiocie zdań nieosobowych, poprzedników zaimkowych w zdaniach względnych i zaimków pytajnych, które odsyłają w przód do spodziewanej odpowiedzi na nie (Polański, 1999: 289). Całokształt wzajemnych odniesień semantycznych segmentów językowych w postaci anafor i katafor zamyka się w tekście rozumianym jako „obiekt językowy składający się co najmniej z dwu aktualnych wypowiedzi i funkcjonujący jako pewna całość. Aktualne wypowiedzi, jak powyższej przyjąłmy, nie przekraczają granic aktualnych zdań pojedynczych. Wobec tego aktualne zdania złożone należy już uważać za teksty. Teksty będą więc złożonymi znakami językowymi większymi od aktualnych zdań pojedynczych” (Bańcerowski i in., 1982: 322).

Utwory literackie Gałczyńskiego spełniają powyższe wymogi definicyjne tekstów. Z tego powodu można analizować je z punktu widzenia ich spójności sygnifikacyjnej (por. Bańcerowski i in., 1982: 327) opartej na relacji koreferencji, która leży u podstaw pojęć anafory i katafory. Ponadto uprawnione jest zbadanie spójności sygnifikacyjnej utworów poetyckich z odniesieniem do typów konstytuujących go jednostek językowych, czyli m.in. „aktualnych słów, aktualnych wyrazów, aktualnych wypowiedzi, aktualnych syntagm, aktualnych zdań i aktualnych zdań” (Bańcerowski i in., 1982: 323).

Szczegółowe rozważania gramatyczne nad strukturą morfologiczną lub składniową wyrażeń mających znaczenie empatyczne w twórczości Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego będą powiązane z cechami językowymi epoki jego działalności literackiej opisanymi przez Stanisława Dubisza (2022: 12–19). Intensyfikacja środków językowych o charakterze empatycznym w omawianym dorobku

literackim wieszczu dotyczy sześćdziesiąt lat drugiej wojny światowej oznaczonego jako odrębny okres dziejów polszczyzny w XX wieku (por. Dubisz 2019). W obydwu opracowaniach poświęconych ewolucji leksykalno-stylistycznej polszczyzny z lat wojennych (por. Dubisz 2019 i 2022) kluczowym wyróżnikiem narracji z tamtych lat jest nobilitacja interpretowana jako figura stylistyczna mająca na celu uszlachcenie (por. Tokarski, 1980: 512) przez podwyższenie statusu osób przez nią opisywanych lub przez ujawnienie się „tendencji do awansu funkcjonalnego, strukturalnego i stylistycznego środków językowych” (Dubisz, 2022: 16). Przedmiotem uwagi w artykule w tym zakresie będzie sprawdzenie, w jakim stopniu wieszcz zastosował ten środek retoryczny w wyrażeniach empatycznych. Ponadto zbadane zostaną środki językowe użyte w tym celu przez Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego.

Analiza materiału językowego

Poniżej tabelarycznie zestawiono fragmenty wierszy autorstwa Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego powstałe w okresie drugiej wojny światowej z wyróżnionymi segmentami językowymi związanymi relacjami anafory i katafory z uwzględnieniem przez nie reprezentowanych typów jednostek językowych i każdorazowym odniesieniem do ich funkcji pełnionej w zapewnieniu spójności sygnifikacyjnej utworu literackiego jako tekstu.

Cytat z utworów K.I. Gałczyńskiego zawierający sformułowania empatyczne	Nazwa wiersza K.I. Gałczyńskiego	Dikton (por. Bańcerowski 1997), łańcuch determinacyjny (por. Bańcerowski 1980:90)	Funkcja w świetle analizy dyskursu (por. Bańcerowski, J. i in. 1982:328)
„ (...) A był bliski drutom bukowy las, a buki były podobne nutom. Stamtąd wyszła do jeńca i powiedziała: – Posłuchaj! Kładę ci dłoń na włosach, by miłosierdzie z odwagą spleść w sercu twoim, ażebyś – czuły i mocny wytrwał. Ja jestem spokój twych nocy i walka dnia, i modlitwa, i długi obłok złocisty – Matka Boska Stalagów (...) „Do widzenia. Już idę. Do uwięzionych kobiet. Ześlę im sny szeleszczące o dzieciach w różowych sukienkach, o mężczyznach dobrych, o życiu, co dźwięczy jak piękna piosenka. A tym, co od ran pomarli, jarzębiną zakwitną na grobie”	„Matka Boska Stalagów”	DIKTONY/ ŁAŃCUCH DETERMINACYJNY	KATAFORA /ANAFORA

„Kiedy się wypełniły dni i przyszło zginąć latem, prosto do nieba czwórkami szli żołnierze z Westerplatte. I tak śpiewali: Ach, to nic, że tak bolały rany, bo jakże słodko teraz iść na te niebiańskie polany. (...)” „Lecz gdy wiatr zimny będzie dął, i smutek krążył światem, w środek Warszawy spłyniemy w dół, żołnierze z Westerplatte ”	„Pieśń o żołnierzach z Westerplatte”	DIKTON	KATAFORA/ ANAFORA
„A każda jak zorza szalona, biało-czerwona, biało-czerwona! czerwona jak puchar wina, biała jak gwiezdna lawina, biało-czerwona. Zebrały się nocą flagi. Flaga fładze dodaje odwagi: – No, no, nie bądź taka zmartwiona. Nie pomogą i moce piekła: jam ciebie, tyś mnie urzekła, nie zmogą cię bombą ni złotem i na zawsze zachowasz swą cnotę. I nigdy nie będziesz biała, i nigdy nie będziesz czerwona, zostaniesz biało-czerwona jak wielka zorza szalona, czerwona jak puchar wina, biała jak śnieżna lawina, najukochańsza, najmilsza, biało-czerwona”	„Pieśń o fładze”	DIKTON	KATAFORA
„Kochanie moje, kochanie, dobranoc, już jesteś senna - i widzę Twój cień na ścianie, i noc jest taka wiosenna. Jedyna moja na świecie, jakże wysławię Twe imię? Ty jesteś mi wodą w lecie i rękawicą w zimie.”	„List jeńca”	DIKTON	ANAFORA

„Nie mów mi, że jest gdzieś planeta lepsza; akacja to jest pieśń, gdy się wysrebrza. płynie do twych ust i do mnie wraca – mna chwałę małych bóstw – srebrna akacja. O, jakież płynie szmer z tej świętej won! Pałę przed nimi serce, jak u ikony; w głowie kołuje myśl, gwiazda pochmurna: rozebrać by cię dziś, a w kwiat ich ubrać. bo tyś jest siostra im, rzewna królowna, zielna woń, srebrny dym, akacja srebrna.”	„Srebrna akacja”	DIKTON	KATAFORA
„Dla Dzikiej Róży najcięższe znieś i dla niej nawiewaj modre sny. Jeszcze trochę. Jeszcze parę zbóż. I te olchy. Widzisz. I już – będzie: wieczór, gwiazdy i ły. O Dzikiej Róży droga śpiewa pieśń i śmieje się, złoty znacząc ślad. Dzika Rózo! Świecisz przez mrok. Dzika Rózo! Słyszysz mój krok? Idę – twój zakochany wiatr”	„Dzika Róza”	DIKTON	ANAFORA
„Płynie w łodzi zielonej... ach, do domu tak blisko! chwila jeszcze i schyli się nad córeczki kołyską. Żona zaklaszcze w dłonie, jak ptak do furtki pomknie - zaczzerwienią się mocniej na klombach pelargonie.”	„Sen żołnierza”	DIKTON	KATAFORA/ ANAFORA

Tabela 1. Analiza fragmentów wierszy autorstwa Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego z punktu widzenia lingwistyki tekstu

W pierwszym z omawianych utworów lirycznych „Matka Boska Stalagów” między diktonami wyszła, powiedziała, Kładę, ja a łańcuchem determinacyjnym Matka Boska Stalagów zachodzi relacji katafory, natomiast między diktonami jeńca i twych oraz kobiet i im zachodzi relacja anafory. We fragmentach drugiego

z rzędu wiersza pod tytułem „Pieśń o żołnierzach z Westerplatte”, podobnie jak w poprzednim liryku, można wyróżnić obydwie relacje semantyczne koreferencji tekstowej: kataforyzację między diktonami żołnierze i szli oraz anaforyzację łączącą diktony żołnierze i śpiewali. Kataforę łączącą dikton biało-czerwona (flaga) z zaimkami osobowymi cię i ty można zaobserwować w wierszu „Pieśń o fladze” oraz między łańcuchem determinacyjnym srebrna akacja a diktonem twych w utworze „Srebrna akacja”. We fragmentach utworu poetyckiego „List do jeńca” relacja anaforyzacji łączy diktony kochanie i ty, a w przypadku „Dzkiej Róży” między łańcuchem determinacyjnym Dzika Róża a diktonami świecisz i słyszysz. Wyższej wspomniane relacje z zakresu spójności tekstu występują również w dziele lirycznym „Sen żołnierza”, gdzie kataforyzacja zachodzi między diktonami płynie, schyli się a żona oraz diktonami zaczerwienią się i pelargonie oraz anaforyzacja pomiędzy diktonami żona i zaklaszcze. Na uwagę zasługuje celowość stosowania przez wieszczka katafor użytych do wyrażania współczucia odbiorcy utworów literackich oraz samego ich autora dla polskich żołnierzy stających w szranki w morderczej walce z niemieckim okupantem. Konstanty Ildefons Gałczyński wykorzystał katafory do wyrażenia transcendentnego aplauzu dla bohaterskich polskich wojskowych otrzymujących zbawienie wieczne w rozumieniu chrześcijańskim za przelaną krew dla Polski, co ewidentnie stanowi przejaw nobilitacji (por. Dubisz, 2022: 18) w odcieniu religijnym. Taki sam cel zdawał się przyświecać wieszczowi w użyciu anafor jednak empatii bez wyraźnego nawiązania do religii. Narracja zastosowana przez wierszopisarza sprawia wrażenie, jakby pisał ku pokrzepieniu serc obrońców Polski, wyrażając jednocześnie współczucie dla ich trudnego położenia, poprzez personifikację roślin i zjawisk pogodowych, takich jak wiatr w wierszu „Dzika Róża”. Powyższa obserwacja świadczy o tym, że utwory Gałczyńskiego wykazują cechy typowe dla utworów z lat wojennych, takie jak istnienie ekspresywizmów (Gajda, 2022: 18) połączonych z aksjologicznie nacechowanym pozytywnie słownictwem patriotycznym (Gajda, 2022: 18) na przykład najukochańsza, najmiłsza, biało-czerwona z wiersza „Pieśń o fladze” oraz w cytacie z tego samego utworu lirycznego: „Nie pomogą i moce piekła: jam ciebie, tyś mnie urzekła, nie zmogą cię bombą ni złotem i na zawsze zachowasz swą cnotę”.

Podsumowanie

Reasumując powyżej przedstawione rozważania można stwierdzić, że utwory poetyckie Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego mają cechy językowe typowe dla okresu jego twórczości. Specyficznymi wyróżnikami jego dzieł z okresu wojennego są omówione na przykładach dzieł literackich z okresu drugiej wojny światowej katafory (w rozumieniu za Bańcerowski i in., 1982: 328) zastosowane do wyrażania empatii czytelnika oraz autora tekstu poetyckiego dla cierpiących polskich żołnierzy broniących terytorium Polski przed niemieckimi najeźdźcami

połączone z funkcją nobilitacji (por. Dubisz, 2022: 18) w odcieniu religijnym. Z kolei anafory (w rozumieniu za Bańcerowski i in., 1982: 328) użyte zostały do wyrażania empatii bez odcienia religijnego (por. Dubisz, 2022: 18). Co więcej, wieszcz używa personifikacji roślin i zjawisk atmosferycznych w ujęciu anaforycznym w celu wyparcia lub oddalenia od siebie uczucia lęku przed grążącą mu śmiercią. Innym wartym uwagi zjawiskiem retorycznym jest naprzemienne stosowanie przez Gałczyńskiego anaforyzacji i kataforyzacji. Powyższe rozważania wskazują na istniejącą korelację pomiędzy funkcją retoryczną a liryczną środków językowych występujących w poezji wieszca wpisujących się w tendencje językowe typowe dla epoki ich powstania (por. Dubisz, 2022: 18). Mogą one zatem stanowić asumpt do rozwoju metodologii badań historyczno-językowych z pogranicza językoznawstwa i wierszopisarstwa.

Bibliografia

- Arno, A. (2013). *Niebezpieczny poeta*. Kraków: Wydawnictwo ZNAK.
- Bańcerowski, J. (1980). *Systems of Semantics and Syntax. A Determinational Theory of Language*. Warszawa–Poznań: PWN.
- Bańcerowski, J., Pogonowski, J., Zgółka, T. (1982). *Wstęp do językoznawstwa*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bańcerowski, J. (1988). A contribution to the theory of concord, W: M. Basaj i H. Borek, (red.). *Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci Profesora Mieczysława Szymczaka*. 53–69. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Bańcerowski, J. (1997a). Aspects of General Morphology. *Studia Germanica Posnaniensia* 23. 13–46.
- Bańcerowski, J. (1997b). A theory of rection. W: R. Hickey, & S. Puppel, (red.). *Language History and Language Modelling: a Festschrift for Jacek Fisiak on His 60th Birthday*, Tom 2. 1158–1182. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Dubisz, S. (2019). *Periodyzacja rozwoju polszczyzny, a w szczególności jej dziejów najnowszych (1939–2019)*, Seria NaukowoLiteracka „Prelekcje Mistrzów” 9. Białystok: Wydawnictwo Prymat.
- Dubisz, S. (2022). *Najnowsze dzieje języka polskiego (1918–2018)*. *Poradnik Językowy* 10/2022. 11–26.
- Gałczyński, K.I. (2010). *Wiersze*. Toruń: Wydawnictwo Algo.
- Falkowska, M. (2016a). *Czy istnieją językowe wykładniki empatii? Rekonesans semantyczny*. Preprint.
- Falkowska, M. (2016b). *O funkcjonowaniu rzeczownika empatia we współczesnym polskim dyskursie publicznym*. W: L., Saicová Římalová, I. Vaňková (red.). *Lidský život a každodennost v jazyce*, 120–135. Praha: Univerzita Karlova.
- Polanski, E. (1999). *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Ossolineum.
- Reber A. (2000). *Słownik psychologii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Tokarski, J. (1980) (red.). *Słownik wyrazów obcych* PWN. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Źródła internetowe

Gałczyński, K.I. Zbiór wierszy <https://wiersze.annet.pl/w,l,22> (otwarto 18.10.2023)

Gałczyński, K.I. Zbiór wierszy Konstanty Ildefons Gałczyński – biografia, wiersze, utwory (poezja.org) (otwarto 18.10.2023)

Wyka, M. 2014. Myśląc o biografii Gałczyńskiego. https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/53720/wyka_myslac_o_biografii_galczynskiego_2014.pdf?sequence=1&isAllowed=y (otwarto 20.3.2024)